

חבל נחלתו

המולדות והעיבורים אלא צריך שיהיו
מישראל בא"י, וכש"כ לשיטת הרמב"ם

בסה"מ שמצריך בי"ד סמוך בא"י³.

סימן יג

הקדמת ערבית וקידוש בליל הסדר

שאלה

בהדיא כחד מינייהו. ואסיקנא: דעבד כמר
עבד ודעבד כמר עבד, והוא שיעשה לעולם
כחד מינייהו. שאם עשה כרבנן ומתפלל
מנחה עד הלילה שוב אינו יכול להתפלל
ערבית מפלג המנחה ולמעלה, דכיון
דמחשיב אותו יום לענין תפלת המנחה אינו
יכול לעשותו לילה לענין תפלת ערבית, וכן
אם הוא עושה כר"י ומתפלל ערבית מפלג
המנחה ולמעלה צריך ליזהר שלא יתפלל
מנחה באותה שעה".

למדנו מדבריו שכיון שזו מחלוקת
תנאים, נפסק בה שאדם יכול לעשות
כאחד החולקים או כר' יהודה ולהתפלל
תפילת מנחה כל יום עד פלג המנחה
(=שעה ורבע קודם צאת הכוכבים) ומיד אחר
פלג המנחה להתפלל תפילת ערבית, או
לעשות כחכמים ולהתפלל ערבית רק
בלילה ולא לפני כן ואז יכול להתפלל
מנחה עד שקיעת החמה.

האם מותר להקדים את תפילת
הערבית ותחילת הסדר (קידוש טיבול
ראשון) בליל הסדר? (הדבר נצרך בקהילה
שהזוגות צעירים וילדיהם קטנים ובימינו כאשר
מתחילים שעות קיץ לפני פסח, התחלת ליל
הסדר מתאחרת מאד והילדים הרכים ירדמו, וכן
חיילים היוצאים לפעולות צבאיות עם רדת
החשיכה).

א. תפילת ערבית מוקדמת בכל יום

עפ"י המחלוקת בין ר"י וחכמים
במסכת ברכות (כו ע"א), פסק הטור (או"ח
סי' רלג): "וזמנה (=של תפילת המנחה) משש
שעות ומחצה ולמעלה עד הלילה דברי
חכמים, רבי יהודה אומר עד פלג המנחה
שהוא עד סוף י"א שעות חסר רביע והוא
שעה ורביע קודם הלילה, ולא נפסק הלכתא

3. הערת הגר"י אריאל רב העיר רמת גן: בתשובתך על תוקפם של המועדים בימינו אתה מתקשה
בהבנת דעת הרמב"ם שיהודי א"י למרות שאינם ביה"ד הגדול הם הקובעים את החודשים לכל
ישראל, למרות שרק ביה"ד הגדול מוסמך לקדש חודשים. הסבר נאה לכך אומר בעל האור שמח
בספרו משך חכמה (שמות יב, א) שהרמב"ם הולך לשיטתו המיוחדת שהציבור בא"י יכול לחדש
את הסמיכה. כלומר, כשאין בי"ד בפועל חוזרת הסמכות לציבור בא"י. נמצא שציבור זה מכיל
בתוכו בכוח את סמכות ביה"ד לכן בסמכותו גם לקדש חודשים. ולענ"ד זו גם כוונת מרן הראי"ה
במשפט כהן סימן קמג לענין סמכות המלכות. בהעדר מלך בישראל חוזרות סמכויותיו לכלל
ישראל ולכן למנהיגות כלל ישראלית יש סמכות ממלכתית.

חבל נחלתו

הכי פירושו לא איפסיקא הלכתא לא כרבי יהודה ולא כרבנן מי שירצה יעשה הכל כרבי יהודה או הכל כרבנן ולא שיתפוס קולא של שניהם **ויש לומר דלענין תפלה הקילו** וכן כתב גם כן הרשב"א (ב. ד"ה ולענין). ואע"פ שלא נראו דברי רבינו תם להרא"ש ובסוף דבריו על מה שכתב רבינו האי שטוב להתפלל עם הציבור תפלת ערבית מפלג המנחה כרבי יהודה ממה שיתפלל ביחיד ויסמוך גאולה לתפלה, כתב מיהו נראה דהנהוג כך צריך לזוהר שלא יתפלל תפלת המנחה מפלג המנחה ולמעלה כיון דחשיב ליה לילה לענין תפלת הערב מכל מקום העולם סומכים על דעת רבינו תם.

נראה מן הדברים שאף שלכתחילה אין ראוי לנהוג כן, העולם נהגו באותו יום להתפלל מנחה אחר פלג המנחה ולהתפלל ערבית מיד לאחריה ולפני צה"כ, וסמכו על ר"ת שלענין תפילה הקילו אע"פ שק"ש של ערבית צריך לחזור ולאומרה בזמנה.

ובשו"ע (רלג, א) לאחר שהביא שצריך לנהוג כחד מן התנאים סיים: "זעכשו שנהגו להתפלל תפלת מנחה עד הלילה, אין להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה; ואם בדיעבד התפלל תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה, יצא. ובשעת הדחק, יכול להתפלל תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה."

היינו, שכיון שנהגנו להתפלל מנחה עד השקיעה אין להתפלל ערבית קודם שקיעה ורק בשעת הדחק מותר להתפלל ערבית קודם שקיעה.

והמשנה ברורה (ס"ק יא) העיר: "ובשעת הדחק וכו' – ר"ל דאף אם דרכו תמיד להתפלל מנחה אחר פלג מ"מ יכול להתפלל תפלת ערבית ג"כ בזמן הזה, ומ"מ אין להקל

ובאר הבית יוסף שנחלקו הטור והרמב"ם. לדעת הטור זמן מנחה הוא משש שעות ומחצה וכ"נ מדברי הרא"ש. אולם לפי הרמב"ם זמן מנחה הוא כנגד זמן הקרבת תמיד של בין הערביים שהוא בכל יום בתשע וחצי שעות וכן זהו זמן מנחה לכתחילה, ורק בגלל שבערב פסח תמיד נשחט בשש וחצי שעות אף תפילת מנחה גדולה (מוקדמת) בדיעבד מתקבלת.

ומבאר הב"י את ההכרעה: "ומ"ש והוא שיעשה לעולם כחד מינייהו וכו'. כן כתבו שם ה"ר יונה (יח: ד"ה דעבד) והרא"ש (סי' ג) וכן כתוב בספר אורה מועד (שער התפלה דרך ב נתיב ב) בשם רבינו האי ואחר כך כתב בשם בעל ההשלמה שעכשו שנהגו על ידי הדחק שנושאים פעמים כרבי יהודה ופעמים כרבנן שפיר דמי דלא גרע מהשכים לצאת לדרך שמקדים וקורא עכ"ל. וה"ר יונה כתב (שם) ועכשו כיון שמנהגנו להתפלל תפלת המנחה אחר פלג המנחה כרבנן אין לנו להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה כרבי יהודה אלא לעשות הכל כרבנן מיהו בדיעבד אם התפלל תפלת ערבית בכוונה לצאת מפלג המנחה ואילך יצא ולא מחייבין ליה לחזור ולהתפלל עכ"ל."

"ועכשו נהגו העולם להקל בכך ואע"פ שמתפללים תפלת מנחה אחר פלג המנחה לא נמנעו מלהתפלל ערבית גם כן באותה שעה ואע"ג דהוה תרי קולי דסתרן אהדדי אפשר שסומכים על מה שכתב הרא"ש בריש ברכות (סי' א) לדעת רבינו תם, חז"ל: ומיהו קצת קשה דלענין תפלת המנחה עבדינן כרבנן ומתפללים פעמים תפלת המנחה אחר פלג המנחה ולענין קריאת שמע חשבינן ליה לילה כמו רבי יהודה והוי תרי קולי דסתרן אהדדי והא דאמרינן לקמן דעבד כמר עבד

נראה על כן שלדידן בארץ ישראל אין להתפלל תפילת ערבית מוקדמת לפני צאת הכוכבים, כיון שאנו מתפללים מנחה עד שקיעת החמה ונוהגים כחכמים, וכיון שבדרך כלל (חוץ ממצבים מיוחדים) ניתן לאסוף את הציבור ולהתפלל בלילה.

ב. תפילת ערבית מוקדמת בכל שבת

פסק הטור (או"ח סי' רסז) לגבי ערב שבת: "ונכנסין לבה"כ ומתפללין תפלת מנחה כמו בשאר ימות החול אלא שאין נופלין על פניהם ומקדימין להתפלל ערבית יותר מבשאר ימות החול כדאמרינן (פסחים קה, ב) עיולי יומא מקדימין ליה, וא"ר יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא (שבת קיח ע"ב) שהיתה יושבת בעמק ובעוד היום גדול היה נדמה להם ערב. ופירשו התוס' שמפלג המנחה ולמעלה יכול להדליק הנר ולקבל שבת בתפלת ערבית רק שימתין לקרות שמע עד עונתה שהוא צאת הכוכבים ואין בזה משום ובלבד שלא יקדים דאין זה הקדמה כיון שמקבל עליו השבת באותה שעה ומשהתפלל אסור במלאכה שהרי קיבל עליו השבת באותה שעה".

ובאר הבית יוסף לגבי הקדמת הדלקת הנר שכן כתבו הראשונים.

ולגבי תפילה מוקדמת בערב שבת כתב: "מ"ש רק שימתין לקרות שמע עד עונתה. שם בגמרא (ברכות כז.) אמרינן דרב צלי של שבת בערב שבת, וכתב הרא"ש (שם) על זה צלי של שבת בערב שבת מפלג המנחה ולמעלה ולאחר יציאת הכוכבים היה קורא קריאת שמע בעונתה ואע"פ שלא היה סומך גאולה לתפלה כיון שהיה מכויין למצוה להוסיף מחול על הקודש לא חייש לסמיכה עכ"ל, וכ"כ הרמב"ם בפ"ג מהלכות תפלה

בזה רק אם עכ"פ באותו היום התפלל מנחה קודם פלג אבל אם באותו היום גופא להתפלל ערבית קודם הלילה דהוי תרתי דסתרי באותו יום גופא, וכ"ז אם מתפלל ביחידי, אבל צבור שהתפללו מנחה וכשילכו לביתם יהיה טורח לקבצם שנית לתפלת ערב ויתבטל תפלת הצבור לגמרי הקילו האחרונים שמותר להתפלל ערבית סמוך למנחה ועיין לקמן בסימן רל"ה ס"א".

והרמ"א הוסיף: "ולדידן במדינות אלו שנהגין להתפלל ערבית מפלג המנחה, אין לו להתפלל מנחה אחר כך; ובדיעבד או בשעת הדחק, יצא אם מתפלל מנחה עד הלילה דהיינו עד צאת הכוכבים (בית יוסף בשם אהל מועד ורשב"א)".

ונראה שהרמ"א הוסיף שבמדינות אירופה שנהגו להקדים תפילת ערבית היה מן הראוי שלא להתפלל מנחה עד הלילה ובכ"ז יוצאים כשעת הדחק של השו"ע, וכדברי המשנ"ב לעיל.

ובשולחן ערוך (או"ח סי' רלה ס"א) פסק: "זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים, ואם הוא יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו; ואם קראה קודם לכן, חוזר וקורא אותה בלא ברכות; ואם הצבור מקדימים לקרות ק"ש מבעוד יום, יקרא עמהם קריאת שמע וברכותיה ויתפלל עמהם, וכשיגיע זמן, קורא קריאת שמע בלא ברכות".

והרמ"א הוסיף: "ומיהו לא יחזור ויתפלל בלילה אע"פ שהצבור מקדימים הרבה לפני הלילה, אלא א"כ הוא רגיל בשאר פרישות וחסידות דאז לא מתחזי כיוהרא מה שיחזור ויתפלל (מרדכי ריש ברכות והגהות מיימוני פ"ג מהלכות תפלה ותרומת הדשן ס"א)".

חבל נחלתו

התירו להקדים קודם צאת הכוכבים¹, ומשמע מדבריו כאן שהיו קוראים את שמע וא"כ אף סומכים גאולה לתפילה אלא שלא היו יוצאים בכך י"ח לכל הדעות ולכן קוראים אותה בשנית אחר צה"כ.

בהמשך מביא מהטור בסי' רצג את דעת הרי"צ גיאת: "שכיון שנהגו כל ישראל כרבנן שאין מתפללין ערבית אלא משחשכה אין להתפלל של שבת בערב שבת ולא של מוצאי שבת בשבת".... ומסיק ה"י: "ולענין הלכה כיון שהרמב"ם והרא"ש מסכימים לדעת אחת הכי נקטינן ודלא כרי"ץ ג' גיאת".

אמנם המגן אברהם (סי' רסז ס"ק א) העיר שהכס"מ (הוא ה"ב") פסק שאין הבדל בין שבת לחול ולרבנן אף בערב שבת אסור להקדים ולהתפלל קודם צאה"כ. ומביא מתלמידי רבינו יונה שבער"ש מותר להקדים. ומסיק עפ"י בה"ג שלאחר שהגמרא הכריעה שדעביד כמר עביד מותר להתפלל בער"ש קודם צאה"כ ואעפ"כ אין לעשות ביום אחד תרתי דסתרי, ולכן צריך להקדים תפילת ערבית קודם צאה"כ. ומביא המג"א טעם להקדמת תפילת הערבית בלילי שבתות: "ונ"ל לתת טוב טעם דהא תפלת ערבית נתקנה כנגד איברים ופדרים שמתעכלין בלילה ובשבת אסור ליתנן דאמרינן ולא עולת חול בשבת כדאי' בשבת דף ק"ד".

ולמסקנה נראה כמג"א שיותר להקדים תפילת ערבית בלילי שבתות וימים טובים קודם צאה"כ, אולם ראוי להקדים תפילת מנחה קודם פלג המנחה באותו יום.

ה"י ו"ל: ויש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת, לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה ובלבד שיקרא קריאת שמע בזמנה".

היינו ה"י מביא מהרא"ש והרמב"ם שהיו מתפללים תפילת עמידה מוקדמת ללא ק"ש וברכותיה ואחר צה"כ היו קוראים את שמע. וכל זאת כדי לקבל את השבת מוקדם ולהוסיף מחול על הקודש. ולא העלו את בעית הסתירה בין זמן מנחה לזמן ערבית.

מוסיף ה"י: "וכתב הגאון מהר"י אבוהב ז"ל וזאת הקבלה יראה שיכול לקבל שבת ולאכול מיד כך נראה בפסקים שאומר בפרק תפלת השחר (רא"ש שם) ובריש פרק ערבי פסחים (סי' ב) שדוקא אכילת מצה הוא משתחשך דאיתקש לפסח אבל אכילת שבת נראה שיכול לאכול אפילו בזה הזמן עכ"ל, וכן כתב רבינו ירוחם בח"א (סו ע"ג). ואם תאמר אנ"ג שיכול לאכול מיד ונפיק ידי סעודת שבת מכל מקום איכא למיטר לאכול קודם שיקרא קריאת שמע כדאמרינן בריש ברכות (ד:) לא יאמר אלך לביתי ואוכל קימעא ואשתה קימעא ואח"כ אקרא קריאת שמע ויש לומר דכיון דאיכא רבוותא דפסקי דמפלג המנחה ואילך הוי זמן קריאת שמע וכדכתב הרא"ש בריש ברכות (סי' א) אף על גב דמשום דאיכא מאן דסבירא ליה דלא הוי זמנה עד צאת הכוכבים חוזר לקרותה משתחשך, מכל מקום לא מיקרי אוכל קודם קריאת שמע כנ"ל".

עולה מדבריו שאף קידוש וסעודת שבת

1. עי' לקמן לגבי סעודה מוקדמת.

שמואל מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר קידוש על הכוס מיד קאמר ואפילו קודם שתחשך ומותר לאכול בשבת על ידי קידוש זה.

וכן פסק בשולחן ערוך (או"ח סי' רעא ס"א).

קידוש וסעודה קודם צאה"כ מעוררים שאלה נוספת אותה מעלה האור זרוע (ח"ב, הל' ערב שבת סי' יז): "והקשה ה"ר יעקב דקורביל הקדוש זצ"ל דהואיל שתוספת שבת וימים טובים לפניהם **דרבנן** מעתה האיך אנו מקדשים קידוש שבת ואוכלים מבעוד יום] ותו דפ' תפלת השחר אמר רב יהודה אמר שמואל מתפלל אדם של שבת בע"ש ואומר קדושה על הכוס וע"כ בעת האוכל ור"פ ערבי פסחים אמר שמואל אין קדוש אלא במקום סעודה מעתה איך נקדש ונסעד סעודת שבת מבע"י שאינו שבת כ"א דרבנן ונצא י"ח מקידוש וסעודת שבת גמורה שהיא דאורייתא? וא"ת דלאחר שקיבלה אז הוי עליה דאורייתא כי מן התורה אנו חייבין לשמוע לרבנן, הא לאו מילתא היא דפרק מי שמתו בברכות בעי למימר דנשים בבהמ"ז דרבנן ולא מפיקו אחרים י"ח. ותו כדיליף מתשבתו שבתכס סברא הוא למימר דבין אתוספ' שלפני' בין אתוספ' שלאחר' יליף".

האו"ז מעלה את השאלה: הלא הקידוש והסעודה הם חלק ממצוות השבת ואם תוספת שבת מדרבנן איך הוא מקיים את מצוות השבת בזמן שחייב בו אך מדרבנן. **ומשיב:** "ונ"ל לפרש דלר' ישמעאל תוספת שבת וימים טובים **קראי נינהו** בין לפני' בין לאחריה כמו שמשמע דתשבתו שבתכס מרבה בין לפני' בין לאחריה ויליף מינה שביעית נמי כדמסיק כ"מ שנאמר שבות...

ג. סעודת לילי שבת ויו"ט קודם חשיכה

מוסיף הב"י (או"ח סי' רסז): "וז"ל ספר אהל מועד (שער התפילה דרך ב נתיב ה', עיי"ש) מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואם ירצה מקדש על הכוס, ומתפלל של מוצאי שבת בשבת, במה דברים אמורים לאחר י"א שעה פחות רביע ואם ירצה אומר הבדלה על הכוס וכן דעת הגאון רבינו והר"ם תלמידו וכן עיקר אע"פ שיש מהגאונים שאמרו שאינו מקדש ולא מבדיל עד הערב." **וכ"פ בשולחן ערוך** (או"ח סי' רסז ס"ב): "מקדימין להתפלל ערבית יותר מבימות החול, ובפלג המנחה יכול להדליק ולקבל שבת בתפלת ערבית **ולאכול מיד**".

וכן הטור (או"ח סי' רעא) **פסק:** "וכשיבא לביתו ימהר לאכול מיד".

ובאר הבית יוסף: "וכשיבא לביתו ימהר לאכול מיד – דתניא בפרק ערבי פסחים (קו.) זכור את יום השבת [לקדשו] זכרוהו על היין בכניסתו. ומפרש רבינו דהיינו לומר שתיכף שנכנס צריך לקדשו על היין וכן כתב הרא"ש בפרק תפלת השחר (ברכות פ"ד סי' ו) ובריש פרק ערבי פסחים (סי' ג) דבשבתות וימים טובים יכול להוסיף מחול על הקודש ולאכול קודם שתחשך כדאמרינן בפרק תפלת השחר (כז:): מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר קידוש על הכוס, וכן כתב הרמב"ם בפרק כ"ט (ה"א) יש לו לאדם לקדש ערב שבת מבעוד יום אע"פ שלא נכנס השבת וכן מבדיל וכו' שמצות זכירה לאמרה בין בשעת כניסתו ויציאתו בין קודם לשעה זו כמעט: וכתב הרשב"א בריש פרק תפלת השחר (כז: ד"ה הא דאמר שמואל) בשם רבינו האי והראב"ד דהא דאמר

חבל נחלתו

שמבעוד יום גמר סעודתו יאכל לאחר צאת הכוכבים כדי שיעור וכו' – הקשה הרב עולת שבת דתוספות שבת דאורייתא וכיון דקבל שבת מבע"י אותו התוספות הוי שבת ונמצא שסעד בשבת. ותירצו הרב אליהו רבא והרב תוספת שבת דג' סעודות נפקא לן מתלתא היום דכתיבי בקרא ולכך בעי שהסעודה תהיה בעצומו של יום ע"ש סימן רס"ז.

וכן הביא הט"ז (או"ח סי' תעב): "כתב מהר"ל מפראג בכל ע"ש וי"ט שמוסיף מחול על הקודש עכ"פ צריך שתהיה גמר הסעודה בלילה דכתיב תלתא היום וחדא בלילה מדאורייתא וכשמפסיק מאכילתו קודם חשיכה לא יצא דאכילה צריכה דוקא בלילה". וכ"כ הב"ח (או"ח סי' תעב) בשם מהר"ל.

וכן מסיק המג"א (סי' רסז ס"ק א): "כ"ה המ"מ אע"פ שמבע"י קידש או הבדיל מותר לו לערב לאכול בקידוש זה ולאכול ולעשות מלאכה בהבדלה זו, וזה דעת קצת מן הגאונים וכ"כ מן האחרונים וכדברי רבינו וכן עיקר עכ"ל. וכ"כ ב"י סי' ער"א בשם רשב"א ובמרדכי פ"ב דמגילה כתב דמ"ד תוספו' שבת דרבנן אפ"ה יוצא משחשיכה בקידוש זה כיון דבשעה שמקדש יבוא אח"כ לחיוב דאורייתא ע"ש שהאריך: וצ"ע דהא קטן אינו מוציא הגדול כמ"ש סי' קפ"ו ואע"ג שיבא אח"כ לידי חיוב דאורייתא ע"ש ועמ"ש סי' רס"א ס"ב. כתוב בשל"ה בשם ספר חסידים דמ"מ צריך לאכול כוית בלילה כדי לקיים ג' סעודות בשבת וכ"כ הב"ח סי' תע"ב בשם ר"ל מפראג, אבל בתוס' ורא"ש משמע דיכול לגמור הסעודה מבע"י וכ"כ הת"ה סי' א' וכ"מ ברי"ז ח"א וטעמא דאחר פלג המנחה חשבינן לילה ומ"מ טוב להחמיר".

הלכך מסתבר פי' הרב רבי יעקב דקורביל הקדוש ומיהו אף לדברי ה"ד שמשון תוספת שבת ויה"כ דאורייתא הלכך אתי שפיר שמתפלל של שבת בערב שבת ואתו נמי שפיר שאנו מקדשים על הכוס ואוכלים סעודת שבת מבעוד יום דהואיל וקבלה עליה הויא ליה שבת דאורייתא". ומוכיח את תשובתו מדברי חז"ל.

אולם בספר חסידים (סי' רסט) חלק וכתב: "מי שאכל מבעוד היום גדול בערב שבת כגון תיכף שיצאו מבהכ"ס ולא נראו ג' כוכבים כיון שמעוד יום גמר סעודתו יאכל לאחר צאת הכוכבים כדי שיעור שיברך ברכת המזון כדי לקיים מצות ג' סעודות בשבת, כי איך יעלה לג' סעודות מה שבעוד יום אכל ומה שאמרו משעה שבני אדם אוכלין פתן בערב שבת לפי שאין לרבים נרות ארוכות כדי שיהיו דולקים להמתין לאחר צאת הכוכבים. ועוד אם היו מעכבים אכילתם לא היו מתפללים עד חשיכה ומצוה להתפלל מבעוד יום כדי שיקבל שבת להוסיף מחול על הקודש וכן ק"ש וברכותיה שדינם לאחר צאת הכוכבים (עד הלילה יניחו לצבור להתפלל מבעוד יום כי אם היו שוהים עד זמנם להתפלל היו אוכלין קודם ושוכחים ויראי שמים קורין לאחר צאת הכוכבים וברכותיהן וכן יאכלו עד כדי שיעור ברכה לאחר צאת הכוכבים בליל שבת".

עולה מדבריו שאמנם תפילה ואף קידוש סבור ספר חסידים שמוותר וראוי קודם חשיכה, אבל צריך לאכול שיעור סעודה בשבת עצמה ולא בזמן תוספת שבת, ואין תוספת שבת כשבת לענין ג' סעודות. ובברית עולם לרב חיד"א העיר: "כיון

וכך פסק בשו"ע הגר"ז (או"ח סי' רסז ס"ג):
 "כשם שאמרו לענין תפלה כך אמרו לענין
 קידוש היום שיכול לקדש ולאכול מפלג
 המנחה ולמעלה אפילו אם לא התפלל
 ערבית עדיין ובאכילה זו שמבעוד יום יוצא
 ידי חובת סעודה אחת מג' סעודות שחייב
 לאכול בשבת (כיון שכבר קיבל עליו תוספת
 שבת נעשה אצלו כשבת עצמה לכל דבר) ויש
 מחמירים שימשיך סעודתו בלילה עצמו
 שיאכל כזית לפחות אחר צאת הכוכבים כדי
 שיקיים ג' סעודות בשבת עצמה דכיון שג'
 סעודות אלו למדום חכמים ממה שנאמר ג'
 פעמים היום אצל אכילת המן בשבת לפיכך
 צריך לאכלן בעיצומה של יום ולא בתוספתו
 וטוב לחוש לדבריהם".

בעיה נוספת מעלה המגן אברהם (סי'
 רסז ס"ק ב'): "הקשה הרב"י הא קי"ל דאסור
 לאכול קודם ק"ש וי"ל כיון שקרא מבע"י
 מפלג המנחה ואילך אנ"ג דאיכא מ"ד
 דצריך לחזור ולקרות משתחשך מ"מ רשאי
 לאכול קודם עכ"ל. ולא ראה מ"ש הרא"ש
 דרב קרא ק"ש אחר צ"ה ולא סמך גאולה
 לתפלה ומה שאכל קודם ק"ש היינו שהתחיל
 לאכול חצי שעה קודם זמנה וכ"כ ל"ח
 ועמ"ש סי' רל"ה: ועכ"פ הנהגים להתפלל
 ערבית בע"ש מבע"י מ"מ כשיגיע חצי שעה
 סמוך לזמן ק"ש אסורין להתחיל לאכול דהם
 לא נפקי כלל בק"ש דיממא".

עולה מדברי המג"א שאם הזמן שרוצה
 להתחיל לאכול בו הוא חצי שעה לפני
 צאת הכוכבים אסור להתחיל בסעודה
 משום שחייב בק"ש של ערבית. ובאר זאת
 בביאור הלכה (סי' רעא ד"ה מיד).

וכ"פ בשו"ע הגר"ז (או"ח סי' רסז ס"ד):
 "(המתפלל ערבית בזמנה כל ימות החול ובערב
 שבת מתפלל מבעוד יום) (אע"פ שקרא גם קריאת

שמע) אסור לו להתחיל לאכול כחצי שעה
 סמוך לצאת הכוכבים (אלא א"כ הוא שעת
 הדחק) (שיכבו הנרות עד הלילה) כמ"ש בסי'
 רל"ה (שהרי הוא לא יצא ידי חובתו כלל בקריאת
 שמע שקרא מבעוד יום)".

והוסיף הגר"ז בקונטרס אחרון (סי' רסז
 הערה א): "המתפלל כו'. לאפקי ההמון
 שמתפללין מבעוד יום כל השבוע, ואין
 חוזרים וקורין בלילה ב' פרשיות כמ"ש
 המג"א סימן רל"ה, ואפילו המחמירים לקרות
 ב' פרשיות על מטתם אוכלים מבעוד יום
 כמ"ש המג"א שם, משום דסומכים על דעת
 רש"י, וטעמיה דרש"י מבואר בט"ז שם סק"ג.
 והיינו דוקא מי שרגיל לעולם להתכוין
 לצאת בקריאת שמע שעל מטתו לקרות ב'
 פרשיות, אבל המתפלל כל השבוע בצאת
 הכוכבים, שאינו מתכוון לצאת בקריאת
 שמע שעל המטה, אסור לאכול בערב שבת
 קודם קריאת שמע שבצאת הכוכבים מיד.
 ולזה נתכוין המג"א כאן. והוא הדין להותיקין
 שכתב המג"א שם שנהגין לקרות בצאת
 הכוכבים כל השבוע, צריכים לזוהר ג"כ
 בערב שבת".

ד. הקדמת ליל הסדר קודם חשיכה

בניגוד להקדמת תפילת ערבית וקידוש
 בליל שבת שנזכרה בש"ס, הרי אפשרות
 הקדמת ליל הסדר קודם צאת הכוכבים
 לא נזכרה במפורש בש"ס אולם היא
 רמוזה.

בפסחים (צט ע"ב) נאמר במשנה: "ערב
 פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד
 שתחשך". לכאורה המשנה לא באה לבאר
 את זמן תחילת הסדר אלא באה לאסור
 אכילה בין סמוך למנחה לבין תחילת
 הסדר כדי שיכנס לליל הסדר כשהוא רעב.

חבל נחלתו

אולם הראשונים פרשו זאת אף על חיוב איחור ליל הסדר עד אחר צאת הכוכבים.

התוספות (פסחים צט ע"ב ד"ה עד שתחשך) כתבו: "מקשים אמאי איצטריך עד שתחשך פשיטא, ועוד דבגמרא גבי שבתות וימים טובים לא קתני ליה, ואומר הר"י מקורבי"ל דגבי מצה דווקא בעינן עד שתחשך כדתינא בתוספתא: **הפסח ומצה ומרור מצותן משתחשך** וטעמא משום דכתיב (שמות יב) ואכלו את הבשר בלילה הזה ומצה ומרור איתקשו לפסח, **אבל סעודת שבת וימים טובים מצי אכיל להו מבעוד יום** כדאמר בפרק תפלת השחר (ברכות דף כז:): מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר קידוש היום מבעוד יום..."

מתבאר מתוס' שאכילת פסח מצה ומרור צריכה להיות דוקא בלילה.

ובתוספות ר"ד (פסחים צט ע"ב) כתב: "סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך אלו בכל יום תנן בפ' יציאת השבת עד שיתפלל והכא אנ"פ שהתפלל לא יאכל עד שתחשך". משמע שאת התפילה בליל החג ניתן להקדים לצאה"כ, אבל את האכילה אין להתחיל קודם שתחשך.

וביתר ביאור כתב הרא"ש (פסחים פ"י סי' ב): "עד שתחשך תימה אמאי תנא עד שתחשך טפי מבערבי שבתות ובערבי ימים טובים דלא קתני אלא לא יאכל מן המנחה ולמעלה ותו לא? וי"ל דאתא לאשמעינן אף על גב דבשבתות ובשאר ימים טובים יכול להוסיף מן החול על הקדש ולאכול קודם שתחשך כדאמרינן פרק תפלת השחר (דף כז ב) מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר קידוש על הכוס בערב הפסח לא מצי אכיל עד שתחשך. וכן משמע (בירושלמי) [בתוספתא שילחי פ"ב] דקאמר **פסח מצה**

ומרור אוכלין בבת אחת ומאימתי אוכלין משתחשך ותניא נמי לקמן (דף קכ ב) הפסח אינו נאכל אלא בלילה. ומצה איתקש לפסח דכתיב על מצות ומרורים יאכלוהו".

וכן המרדכי (פסחים תוספת מערבי פסחים, רמז תריא) הביא את דברי הראשונים כתוס'.

עפ"י דברי הראשונים לא הובהר האם גם קידוש, טיבול ראשון ואמירת ההגדה צריכים להיות לאחר צאת הכוכבים או רק האכילות של פסח מצה ומרור.

ומובא במהרי"ל (מנהגים, סדר ההגדה, וז): "אמר מהר"י סג"ל פליאה נשגבה בעיני על מה שצריכים בע"פ להמתין עם הסדר עד הלילה. אי משום "בערב תאכלו" והא עדיין אף אם יתחיל שעה ויותר קודם הלילה, ע"י הקידוש וסיפור ההגדה יהיה לילה טרם שיאכלו מצה. וכ"ת משום שתיית הכוסות שצריכין נמי להיות בלילה דומיא דמצה, תקשה לך על שני כוסות האחרונים דלאחר אכילה יהיו ג"כ מחוייבים לשתות קודם חצות כדרך מצה. וכן איתא מ"ד שרוצה להקיש ד' כוסות ומצה ונסתר מטעם זה. ואמר שנראה בעיניו טעמא משום שאכילת ירקות אתא למען שישאלו תינוקות, א"כ צריך להיות בלילה דכתיב בעבור זה (שמות יג, ח), בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך, וכתיב והגדת לבנך (שם, שם) וההגדה בלילה היא. וכ"ת עדיין יתחיל מבע"י וע"י קידוש ימשך, דיש לך אדם שאין מאריך בקידוש. וטבול ראשון מיד אחר קידוש קודם סיפור הגדה".

היינו, המהרי"ל הסיק שמצד דין ארבע כוסות אין חיוב שיהיה בלילה אבל מצד הטיבול הראשון ומצות ההגדה הם צריכים להיות דוקא בלילה, ולכן אף הקידוש צריך

"ויהי שלחנו ערוך מבעוד יום, כדי לאכול מיד כשתחשך; ואף אם הוא בבית המדרש, יקום מפני שמצוה למהר ולאכול בשביל התינוקות שלא ישנו, אבל לא יאמר קידוש עד שתחשך". ובמשנ"ב (ס"ק ד ו-ה) הביא את טעמי הראשונים ודקדק שצאה"כ הכוונה לאחריה ולא בבין השמשות.

אמנם הרשב"ץ בספר יבין שמועה (מאמר חמץ אות קלג) כתב: "ונראה שצריך ג"כ בברכת לאכול מצה שתהיה אחר צאת הכוכבים. ובוה אין ספק, וגם שתיית ארבעה כוסות שצריך שיהיו כלם אחר צאת הכוכבים. ואין מנהג לדקדק בכוס של קדוש לפי שמוספין מחול על הקודש". היינו אף בליל הסדר נהגו להוסיף מחול על הקודש ולהתחיל בסדר לפני צאה"כ, ולפי זה אף לגבי טיבול ראשון ותחילת הגדה היו מקדימים קודם צאה"כ.

וכן החתם סופר (פסחים צט ע"ב) כתב בחידושי שאף קידוש וטיבול ראשון ומגיד יכול להיות קודם צאה"כ ורק אכילת המצה ושאר הסעודה צריכים להיות לאחר שתחשך, וכתב: "נלע"ד דלאכילה דוקא קפדי' עד שתחשך, אבל מ"מ יכול לקדש משתשקע החמה כמו בכל שבת וי"ט ויאריך בסיפורי הגדה עד שתחשך ואז יאכל". ומדייק כן מהסוגיא בפסחים. וקצת תמוה שלא הזכיר שחולק על תרוה"ד ופסיקת השו"ע.

בשו"ת משנה הלכות (חי"א סי' שז) מסביר את דברי החת"ס שלא בא להורות הלכה אלא הסביר שמדינא דגמרא מותר להתחיל ולהגיע עד האכילות קודם צאה"כ, ורק חכמים הם שגזרו שלא יתחיל לפני כן, שמא אף האכילות תהינה לפני צאה"כ. אולם בשו"ת דברי יציב (או"ח סי'

להתחיל בלילה. והביא זאת החק יעקב (או"ח סי' תע"ב סק"ג).

בתרומת הדשן (סי' קלז) שאל: "בערב פסח כשיוצאים מבהכ"נ בערבית עדיין יום הוא, שרי לקדש על הכוס ולהתחיל הסדר מבעוד יום או לאו?"

ועונה: "ראה דלא שרי למיעבד הכי, דהתוס' ומרדכי ואשירי ריש ע"פ כתבו בשם הר"י דאורלינ"ש (=אצלנו הר"י מקורביל), דאין מצות מצה ומרור אלא בלילה ממש. וא"כ אע"ג דקודם שיסיים האגדה (ההגדה) ויגיע לאכול מצה ומרור יהיה לילה ממש, מ"מ כוס של קידוש שהוא אחד מד' כוסות גם אכילת שאר ירקות ויתר שינוי דעבדינא כדי שישאלו התינוקות, וכ"ש האגדה עצמה בעי נמי דליהוי בשעת שראוי לאכול מצה ומרור, דכל הני אמצות מצה ומרור שייכי, וגמרינן ודרשינן והגדת לבנך כו' בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך. ר"ל בשעה שראוי לאכול מצה ומרור, דהא מבעוד יום נמי היה יכול להניח לפניו. וא"כ ע"כ אין לומר האגדה (ההגדה) קודם הלילה ממש, והשינוי נמי אין כאן דרך כדי שישאל הבן ויגיד לו האב. וקידוש נמי הואיל וכוסו בכלל ד' כוסות מן הרמוזים בלשון גאולה במצה שהיא זכר לחירות, א"כ כולו צריכין שיהא לילה ממש".

עולה מדברי תרוה"ד שלא רק אכילת פסח מצה ומרור צריכים להיות לאחר צאה"כ אלא אף קידוש היום, טיבול ראשון ואמירת ההגדה צריכים להיות לאחר צאה"כ, משום שהם חלקים חשובים של הסדר, וקשורים לכל מצוות הלילה. דברי הראשונים מובאים בבית יוסף (או"ח סי' תעב).

וכן פסק בשו"ע (או"ח סי' תעב ס"א):

חבל נחלתו

וז"ל: **"וימהר להתפלל**, כדי שיאכל מיד כשתחשך, ובשביל שלא ישנו התינוקות, מפני שהתינוקות צריכין וחיביבין בסדר ליל הפסח, כדי שיראו שני וישאלו. דתנן ערבי פסחים, סמוך לחשכה, לא יאכל אדם עד שתחשך וכו'. ואע"פ שבשאר שבתות וימים טובים יכול להוסיף מחול על הקדש, **בפסח אינו רשאי, שאין זמן אכילת מצה של מצוה אלא בלילה**, שנא' בערב תאכלו מצות". וא"כ הוא רשאי להקדים אולם לא יותר מדי מפני שאת הסדר חייב לעשות בלילה ולא ביום.

אולם בשו"ת דברי יציב (או"ח סי' רז) יצא לדון האם אמירת הלל בבית הכנסת צריך להקפיד ולאומרו אחר צאה"כ דר"ת. ותורף דבריו הוא על מה נתקן ההלל בבית הכנסת. וכך כתב:

"ועכ"פ בלילי פסחים אם אמירתו בשביל הנס, צריך לומר בזמן הנס כשודאי לילה. אמנם בדיעבד אם כבר גמרו להתפלל ערבית ועדיין לא הגיע זמן צאה"כ דר"ת אפשר לסמוך על הראשונים שכתבו שנתקן לזכר ההלל שאמרו בשחיתת הפסח, עיין בספר המכתם פסחים קט"ז ע"ב שהמנהג היה לומר הלל בביהכ"ס בער"פ בין מנחה לערבית זכר למקדש שהיו ישראל קוראין את ההלל בשעת שחיתת הפסח וכו', וכן במאירי שם דף קי"ז ע"א בביאור דברי הירושלמי, ושהב"ב פוטר את ההלל שבחגדה עיי"ש, והגם שממנהגנו לקרותו אחר ערבית נראה דנקטינן דאמירתו משום נס דיצי"מ, מ"מ אפשר לצרף להשיטות הנ"ל גם הא דלשיטת הגאונים הוי כבר לילה, ובפרט שכבר התפללו ערבית ועיין ביו"ד סי' קצ"ו ס"א ובש"ך שמה, [וע"ע להלן סימן רט"ו]. ומביא את דברי הרשב"ץ והחת"ס

(רז) סבור שזוהי דעתו הלכה למעשה של החת"ס.

המג"א (סי' תעב ס"ק א) והט"ז (או"ח סי' תעב ס"ק א) כתבו שאף הקידוש צריך להיות אחר צאה"כ. המג"א הביא זאת מתרוה"ד והט"ז כתב: "דמצה דומיא דפסח דכתיב על מצות ומרורים יאכלוהו והפסח אינו נאכל אלא בלילה והקידוש צריך שיהי' בשעת ראויה למצה". ומביא את דעת המהר"ל מפראג שבכל שבת ויו"ט צריך לאכול לפחות כזית אחר צאה"כ, ומדגיש שלדעת המהר"ל אף הקידוש בליל הסדר צריך להיות אחר צאה"כ.

נראה למעשה, שבשעת הדחק, כגון חיילים היוצאים למארב וכד' מותרים להתפלל ערבית אחר פלג המנחה וקודם צאה"כ, ולגבי התחלת ליל הסדר קודם צאה"כ – אם הם דחוקים מאד בזמן מותרים להתחיל ליל הסדר קודם צאה"כ ולסמוך על הרשב"ץ, אולם אכילת מצה ומרור חייבים לאכול אחר צאה"כ, וכן קריאת שמע צריכים לחזור ולקרות. ולגבי מקום שנוהגים להתפלל ערבית בערבי חגים קודם צאה"כ בזמן שנוהג שעון קיץ נראה שמותר להתפלל קודם צאה"כ ולחזור ולקרות שמע אחרי חשיכה אבל את ליל הסדר לא יתחילו לפני צאה"כ, ולכן לפני הקידוש יקראו ק"ש כפי שכתב המג"א.

ה. הקדמת תפילת ערבית של ליל הסדר

בספר מנורת המאור (פ"ב תפילה הלכות חג המצות עמוד 262) מבאר כי בליל הסדר חובה להקדים את התפילה קודם צאה"כ כדי שיוכל לשבת לסדר מיד בצאה"כ.

מדרבנן בעלמא זכר למקדש ולפיכך אמרו בתוספות דכיון דמדרבנן היא טוב לספור ביום ראשון **בספק חשכה** כדי שיהיו שבע שבתות תמימות לגמרי **ואין זה נכון שיכניס עצמו בספק לכתחלה** ואי משום תמימות אין להחמיר בתמימות בזמן הזה שהוא מדרבנן טפי מספירה דאורייתא אלא כל שסופר בלילה תמימות קרינן ביה.

ובהמשך הוסיף הבית יוסף: "כתב ה"ר דוד אבודרהם (עמ' רמב) כתוב במחזור ויטרי (ח"א עמ' 301) המתפלל עם הציבור **מבעוד יום** מונה עמיהם בלא ברכה מימר אמר אם אזכור בלילה בביתי אחזור ואברך כדין ונמצא שלא בירכתי לבטלה ואם אשכח הרי מניתי ימים ושבעות למצוה. אבל כתב הרמב"ם (תמידין ומוספין פ"ז ה' כה) אם מנה ולא בירך יצא וכן עיקר ולפיכך צריך לזוהר מי ששואל אותו חבירו כמה ימי הספירה שיאמר לו אתמול היו כך וכך שאם אומר לו היום כך וכך נמצא שכבר מנה ואינו יכול לחזור ולמנות בברכה ודוקא כשהגיע זמן הספירה דהיינו בין השמשות אבל אם שאל אותו מבעוד יום ואמר לו כמה יהיה לנו מהספירה זה הלילה יכול לומר לו כך וכך הם ואין בזה חשש עכ"ל". נראה שבכל מקרה בלילה השני אף למי שמקפיד לברך ספירת העומר סמוך לחשיכה אינו יכול להקדים בסמוך לפלג המנחה אלא צריך לברך בבין השמשות וסמוך לצאה"כ.

ופסק בשו"ע (או"ח סי' תפט) שזמן ספירה לאחר חשיכה אבל אם ספר בבין השמשות יצא י"ח ולכן המעוניינים להקדים בחו"ל תפילת ערבית ביו"ט שני של חג ראשון

שהובאו לעיל שאפשר אף להתחיל את הסדר קודם חשיכה. ומסיק שאם זה לא יגרום למחלוקת יש לקרוא את הלל של בית הכנסת לאחר צאה"כ דר"ת.

ואני בעניי הסקתי בספרי 'חבל נחלתו' (ח"ז סי' יד) עפ"י דברי הרמב"ן והרשב"א שהלל של בית הכנסת נתקן עבור אלו שאינם יודעים לקרוא את ההלל בהגדה שהוא כנגד הלל של אכילת הפסח. ובעל המכתם והמאירי סברו שהוא הלל שנתקן על עשיית קרבן הפסח כבהקרבת הפסח (וכן העירני שם הגר"א נבצל רב העיר העתיקה ירושלים). אולם לא מצאנו להלכה שנאמר על נס יצי"מ בליל הפסח, ולכן נראה לי שאי"צ להחמיר לקרואו אחר צאה"כ.

ו. הקדמת תפילת ערבית ביו"ט שני של ליל הסדר (בחור"ל)

בהקדמת תפילת ערבית לפני הסדר השני בחוץ לארץ ישנה בעיית ספירת העומר.

פסק הבית יוסף (או"ח סי' תפט): "זמה שכתב וזמן הספירה מתחלת הלילה ואפילו אינו לילה ממש אלא ספק חשיכה יכולין לספור. בסוף מסכת פסחים כתב הרא"ש (שם) ונראה דספק חשכה יכול לברך ואין צריך להמתין עד שיהא ודאי לילה כיון דהוי ספיקא דרבנן ועוד נראה דעדיף טפי **סמוך לחשכה** משום תמימות. ומיהו התוספות כתבו בפרק רבי ישמעאל (סו. ד"ה זכר) דאינו נראה, והר"ן (כה. דבור ראשון) כתב רוב המפרשים מסכימים דספירת העומר השתא דליכא הבאה ולא קרבן אינה אלא

חבל נחלתו

של פסח צריכים לאחר את ספירת העומר סמוך לחשיכה².

סימן יד

מצות שמחה ברגלים

"והמצוה הנ"ד היא שצונו לשמוח ברגלים והוא אמרו יתעלה (ס"פ ראה) ושמחת בחגך. והיא המצוה השלישית מן השלש מצוות הנוהגות ברגל. והענין הראשון הרמזו אליו בצווי הוזה הוא **שיקריב קרבן שלמים על כל פנים**. ואלו השלמים נוספים על שלמי חגיגה והם נקראים בתלמוד (שם ז, ב) שלמי שמחה. ומהקרבן שלמים אלו אמרו (שם ו, ב) קדושין לד, א) נשים חייבות בשמחה. וכבר בא הכתוב (תבוא כז) וזבחת שלמים ואכלת שם ושמחת לפני י"י אלדיך. וכבר התבאר משפטי מצוה זו ג"כ בחגיגה (ב; י ב; יז א). **וכולל באמרו ושמחת בחגך מה שאמרו ג"כ שמח בכל מיני שמחה**. ומזה לאכול בשר בימים טובים ולשתות יין וללבוש בגדים חדשים ולחלק פירות ומיני מתיקה לקטנים ולנשים. ולשחוק בכלי ניגון ולרקוד במקדש לבד והיא שמחת בית השואבה (סוכה נ–נג ב). זה כולו נכנס תחת אמרו ושמחת בחגך. ומה שיתחייב מהם יותר שתיית היין לבד כי הוא יותר מיוחד בשמחה. ולשון גמר פסחים (קט א) חייב אדם לשמח בניו ובני ביתו ברגל במה משמחן ביין. ושם אמרו תניא רבי יהודה בן בתירא אומר בזמן שבית המקדש קיים אין שמחה אלא בבשר שנאמר וזבחת שלמים ואכלת שם ושמחת עכשיו

א. הרמב"ם פותח את הלכות חגיגה (פ"א ה"א):

"שלש מצוות נעשה נצטוו ישראל בכל רגל משלש רגלים ואלו הן: הראייה שנאמר יראה כל זכורך, והחגיגה שנאמר תחוג לה' אלהיך, והשמחה שנאמר ושמחת בחגך... ושתי מצוות אלו שהן הראייה והחגיגה אין הנשים חייבות בהן, והשמחה האמורה ברגלים היא שיקריב שלמים יתר על שלמי חגיגה, ואלו הם הנקראים שלמי שמחת חגיגה שנאמר וזבחת שלמים ואכלת שם ושמחת לפני ה' אלהיך, ונשים חייבות במצוה זו"¹.

לכאורה שלש מצוות אלו דומות אחת לשניה, אולם בדברים להלן נעמוד על השונה בין מצות שמחה ברגלים לבין ראייה וחגיגה לפי שיטת הרמב"ם.

ב. תוספות במועד קטן (יד ע"ב ד"ה עשה) כתבו שבאופי המצוה מן התורה אין הבדל בין מצות שמחה לחברותיה. ורק חכמים הוסיפו מיני שמחות: "מיהו נראה לי דשמחת הרגל נמי דרבנן ושמחת היינו בשלמי שמחה כדאיתא בחגיגה (ה). אולם הרמב"ם והחינוך לא סברו כן. וכתב במנ"ח (מצ' תפח) שכדעה זו פסק השאג"א (סי' סה).

ג. הרמב"ם כתב בספר המצוות:

2. הערת הרה"ג אביגדר נבנצל רב העיר העתיקה ירושלים: ויש הנוהגים לספור בליל ב' דפסח בחו"ל רק אחר המצה וכו' בפיוטים שבסוף ההגדה.

1. בשאלת חיוב הנשים במצות שמחה על' בספרי ח"ז סי' טז.